

Tomasz Skrzyński

CZESŁAW CHOWANIEC JAKO HISTORYK
(W ŚWIETLE MATERIAŁÓW ARCHIWALNYCH
ZGROMADZONYCH W BIBLIOTECE POLSKIEJ W PARYŻU)

Abstract

CZESŁAW CHOWANIEC AS A HISTORIAN (IN THE LIGHT OF ARCHIVES
FROM THE POLISH LIBRARY IN PARIS)

Czesław Chowaniec (1899–1968) was the director of the Polish Library in Paris and the secretary general of the Polish Historical-Literary Society. He also worked as a lecturer at the Catholic University in Paris. As a historian, his research concentrated around the problems of Polish-French and Polish-Turkish relations, the history of cartography, as well as the question of the history of Polish emigration to Paris. He also ventured into the fields of political sciences and art history. Fewer than 80 of his texts have been published, and most of his books remained as unfinished manuscripts.

Słowa kluczowe: Czesław Chowaniec, Biblioteka Polska w Paryżu, Towarzystwo Historyczno-Literackie, historia nauki, emigracja polska w Paryżu

Key words: Czesław Chowaniec, Polish Library in Paris; Polish Historical-Literary Society, history of science, Polish emigration to Paris

Jednym z wybitniejszych polskich historyków działających w XX w. na emigracji, który nie doczekał się dotąd szerszego opracowania, jest Czesław Chowaniec (ps. Piotr Czech, Jan Wędrowiec, A.Z.). Znamca dziejów emigracji i epoki Jana III Sobieskiego urodził się 29 czerwca 1899 r. w Stanisławowie¹. Był synem

---

¹ Zarys biograficzny opracowano głównie na podstawie zawartości spuścizny uczonego w Bibliotece Polskiej w Paryżu (BPP) oraz biogramów i wspomnień pośmiertnych w periodykach organizacji, w których działał (np. A. Sawczyński, *Czesław Chowaniec (1899–1968)*, „Teki Historyczne” (Londyn) 1966–1968, nr XV). Z innych prac, głównie biogramów w słownikach i encyklopediach, trzeba też wspomnieć pozostającą w maszynopisie pracę Wojciecha Kreta,

właściciela drukarni Stanisława Chowańca i Sabiny z Dankiewiczów. Dzieciństwo spędził w Stanisławowie. Do gimnazjum uczęszczał w Stanisławowie i Wiedniu. Po zdaniu matury zapisał się na historię na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. Jako ochotnik uczestniczył w walkach wojska polskiego z Ukraińcami i z bolszewikami. W latach 1921–1923 kontynuował studia historyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim. Został uczniem Władysława Konopczyńskiego. Jak pisał po latach: „Uważam siebie za jednego z jego uczniów najbliższej niego stojących wraz z mym kolegą prof. Józefem Feldmanem w pierwszych latach działalności profesorskiej śp. prof. Konopczyńskiego, kiedy objął katedrę historii Polski na Uniwersytecie Jagiellońskim”². Skończył Szkołę Nauk Politycznych przy Wydziale Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1925 r. został doktorem. Dużą aktywność naukową w latach dwudziestych ułatwiała mu dobra sytuacja finansowa – był współwłaścicielem (z braćmi) rodzinnej drukarni³. W 1928 r. został członkiem Wojewódzkiego Komitetu Regionalnego w Stanisławowie i kierował jego Sekcją Kulturalno-Oświatową. Wkrótce jednak – w 1930 r. – Chowaniec wyjechał na dalsze kwerendy naukowe do Paryża. Odtąd rzadko bywał w kraju (ostatni raz tuż przed wybuchem II wojny światowej). Od 1931 r. pracował w Bibliotece Polskiej w Paryżu⁴, najpierw jako archiwista, a potem jako bibliotekarz. Zachował jednak kontakty z historykami tej miary co jego mistrz Konopczyński, Marian Kukiel, Józef Feldman czy Franciszek Bujak. Od 1935 r. pracował dodatkowo w Centrum Studiów Polskich przy Bibliotece Polskiej w Paryżu. Działalność tę ułatwiała cele instytucji, w której był zatrudniony. Jak słusznie zauważono, w tym czasie miała ona pełnić funkcję reprezentującego ojczyznę instytutu naukowego i stacji informacyjnej oraz podejmować działania w zakresie informacyjnym, naukowym i propagandowym⁵.

W 1939 r. Chowaniec zgłosił się jako ochotnik do armii polskiej we Francji. Brał udział najpierw w podnoszeniu na duchu formującego się w nie najlepszych warunkach wojska, a następnie w walkach I Dywizji Grenadierów

---

Dorobek naukowy Czesława Chowańca w dziedzinie dziejów kartografii Rzeczypospolitej Polskiej, Paryż 1968 (BPP akc. 3233). Autor dziękuje pani Ewie Rutkowskiej za życzliwość w trakcie prowadzenia kwerendy do artykułu, a Wiesławowi Filipczykowi za cenne wskazówki i rozmowy o działalności C. Chowańca.

² BPP akc. 6351/2 List C. Chowańca do Jana Bielatowicza z redakcji tygodnika „Życie” (Londyn), 10 X 1952.

³ Jej losy zostały opisane m.in. w *Słowniku Pracowników Książki Polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, t. 1.

⁴ Najszerezej na jej temat pisze w swej książce Franciszek Pułaski, *Biblioteka Polska w Paryżu w latach 1893–1948*, Paryż 1948; inny – tendencyjny w obliczu PRL-owskiej cenzury – obraz jej działalności: D. Rederowa, B. Jaczewski, W. Rołbiecki, *Polska Stacja Naukowa w Paryżu w latach 1893–1978*, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki”, t. 126, Wrocław 1982.

⁵ M. Willaume, *Humanisci polscy nad Sekwaną w latach 1919–1939. O polsko-francuskich kontaktach w dziedzinie nauk humanistycznych*, Lublin 1989, s. 150.

w Lotaryngii. Po przegranej Francji, i krótkim pobycie w niewoli niemieckiej, działał w konspiracji. Przez dłuższy czas mieszkał i owocnie pracował naukowo w schronisku dla pracowników umysłowych w Grand Hotelu w Grenoble. W 1944 r. przedostał się do Wielkiej Brytanii. Korzystając z alianckiej ofensywy w tym samym roku wrócił do stolicy Francji.

Uczestniczył w odbudowie, zniszczonej przez Niemców, Biblioteki Polskiej w Paryżu. Od 1944 do 1948 r. pracował w polskich strukturach wojskowych. Od 1944 r., wobec straty przedwojennego locum, zamieszkał w gmachu Biblioteki. Trafniej niż Konopczyński orientując się w sytuacji politycznej, nie przyjął propozycji mistrza, by wrócić do kraju z ostatnią falą repatriacji w 1947 r. i podjąć starania „o objęcie jakiejś katedry historii powszechnej w kraju; zapotrzebowanie ogromne”⁶.

Po II wojnie światowej najwięcej energii poświęcał Bibliotece. W latach 1944–1968, poza działalnością bieżącą, jej kierownictwo i garstka pracowników pochłonięta była głównie najpierw odbudową ze zniszczeń wojennych, potem kłopotami finansowymi i obroną instytucji przed przejęciem jej przez komunistów. W latach pięćdziesiątych Chowaniec miał coraz większy udział w zarządzaniu Biblioteką. Po śmierci dotychczasowego dyrektora, formalnie jako kustosz, objął jej kierownictwo. Z różnych względów (w tym polityki komunistów wobec tej instytucji i charakteru Chowańca) formalne objęcie funkcji dyrektora nastąpiło dopiero po wielu latach. Przez długi czas pozostawał jedną z kluczowych osób we władzach Towarzystwa Historyczno-Literackiego oraz Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres (International Free Academy of Sciences and Letters)⁷. Był wykładowcą w sekcji polskiej Uniwersytetu Katolickiego w Paryżu, Polskiej Szkole Nauk Politycznych i Społecznych oraz w Polskim Uniwersytecie na Obczyźnie. Zasiadał w zarządzie Polskiego Towarzystwa Historycznego na Obczyźnie. Brał udział m.in. w przygotowaniu na emigracji obchodów stulecia śmierci Adama Mickiewicza. Został m.in. członkiem czynnym zamiejscowym Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie, członkiem honorowym Polskiego Instytutu Naukowego i Muzeum im. Generała Władysława Sikorskiego oraz członkiem Société d’Histoire Moderne w Paryżu. Powyższe godności w polskich placówkach nie dziwią, zważywszy na kontakty Biblioteki z tymi instytucjami. Można przypuszczać, że współpraca z Uniwersytetem Katolickim i kontakty z francuskimi bibliotekarzami miały zapewnić pełniejszą informację o roli i zbiorach Biblioteki oraz większego ich

⁶ BPP akc. 5894/5, Listy W. Konopczyńskiego do C. Chowańca z 30 stycznia (cytat) i 29 maja 1947.

⁷ Skupiała ona emigrantów politycznych z niemal wszystkich europejskich krajów rządzonych przez komunistów włącznie z Białorusinami, Ukraińcami czy Słoweńcami. O relacjach tej organizacji z Towarzystwem Historyczno-Literackim (THL) Chowaniec pisał następująco: „My im dajemy silną podstawę i oparcie i ekipa polska w niej dużą odgrywa rolę, ale jest to ciało zupełnie odrębne” (BPP akc. 6359/5 List C. Chowańca do Jadwigi Pułaskiej z 20 grudnia 1954).

włączenia do obiegu naukowego. Było to szczególnie istotne w obliczu propagandy działających we Francji agend polskich podległych rządowi PRL.

Z periodyków, które współredagował, trzeba wymienić londyńskie „Teki Historyczne”. Można odnieść wrażenie, że od 1945 r. na swój udział w życiu emigracji patrzył przez pryzmat interesów Biblioteki, zagrożonej przez komunistów próbujących przejąć nad nią kontrolę. Stąd brak aktywnego zaangażowania się w partiach politycznych. Warto też tu odnotować krążącą dziś wśród pracowników Biblioteki opinię, że był raczej zwolennikiem sanacji. Pogląd wart rozważenia, jeśli wziąć pod uwagę przedwojenne zaangażowanie jednego z jego braci w strukturach obozu rządzącego Polską po 1926 r.

Po 1957 r., mając żywe kontakty z ojczyzną, udostępniając szeroko zbiory Biblioteki dla badaczy znad Wisły i utrzymując kontakty z rodziną mieszkającą w kraju, nie zmieniał swego stosunku do panującego w Polsce reżimu. Stąd np. współpraca z Radiem Wolna Europa. Trzeźwo oceniał też nastroje mieszkańców Europy Zachodniej⁸. Praca w Bibliotece cierpiącej na niedostatek pracowników, działalność w organizacjach emigracyjnych, aktywność popularyzatorska i publicystyczna odciągały skutecznie Chowańca od spraw naukowych. Uniezwolnili mu np. udział w X i XI międzynarodowym kongresie historycznym w Rzymie i Sztokholmie (1955 i 1960)⁹. Nieprzypadkowo parę miesięcy przed śmiercią pisał:

U nas w Bibliotece, od jesieni [znów] jesteśmy [C. Chowaniec, Irena Gałęzowska i Wanda Borkowska] pod brzemieniem takiej nawałnicy spraw i zajęć, a z drugiej strony przy komplikacjach odsuwania się wielu ludzi od roboty publicznej [...] coraz więcej spraw każdy usiłuje podrzucić na ten biedny wóz Biblioteki Polskiej i Towarzystwa, ciągnięty kilkoma rękami. I jak jedno z drugim pogodzić? [...] Przecież najlepszy dowód moja książka o Węglarzach, gdybym pracował w normalnych warunkach, powinienem już skończyć 1 i ½ roku temu, a teraz od wakacji palcem nie ruszyłem w tej dziedzinie. Śmierć Prof. Zygmunta [Lubicz Zaleskiego] dorzuciła do moich spraw jeszcze sprawę Académie Internationale Libre, [w] której był głównym przedstawicielem Polski w Radzie, ja jego zastępcą, a teraz cały ciężar na mnie się zwałił. [...] Usiłowano mi podrzucić sekretariat generalny A.I.L. [Académie Internationale Libre], ale kategoriycznie temu zaoponowałem¹⁰.

Stopień zaangażowania się Chowańca w działalność Biblioteki, w organizacjach emigracyjnych oraz w pracę naukową miał duży, a może decydujący

⁸ Przykładowo 12 marca 1965 r. pisał do pułkownika Stanisława Szewalskiego: „Stosownie do życzenia przesyłam Ci nową redakcję mojej dawnej notatki o Generale Kukielu [...]. Jest to redakcja tej samej sylwetki naukowej z wyłączeniem wszystkich aspektów wojskowych i wojennych, tak, że nie będą razić uszu naukowców francuskich zapatrzonych na Moskwę.” (BPP akc. 6028/2 C. Chowaniec, *Marian Kukiel – Historien Polonais. Notice biographique* wersja 2).

⁹ M.in. BPP akc. 6359/8 Korespondencja w sprawie reprezentacji emigracyjnych historyków na X międzynarodowym kongresie historyków w Rzymie; BPP akc. 5943/2 List C. Chowańca do M. Kukielu z 24 października 1960.

¹⁰ BPP akc. 5944/9 List C. Chowańca do M. Kukielu z 29 stycznia 1968.

wpływ na pozostanie przez niego w kawalerskim stanie¹¹. Spośród co najmniej kilkunastu odznaczeń, którymi go uhonorowano, są też francuskie, brytyjskie i amerykańskie. Zmarł 22 marca 1968 r. jako dyrektor Biblioteki i sekretarz generalny Towarzystwa Historyczno-Literackiego. Pechowym dla uczonego zbiegiem okoliczności wiadomość na emigracji o jego śmierci znalazła się w głębokim cieniu dobiegających z kraju wieści o polskim marcu¹².

W 1925 r. wydano w „Reformacji w Polsce” pierwszą publikację Chowańca: *Poglądy polityczne rokoszan wobec doktryn monarchomachów francuskich*¹³. O jej dobrej ocenie przez środowisko naukowe świadczą m.in. zaawansowane plany wydania francuskiej wersji tekstu¹⁴. W okresie międzywojennym Chowaniec zajmował się jednak głównie historią polityczną i wojskowości XVII i XVIII wieku oraz dziejami Stanisławowa. Punktem wyjścia do wydanych i przygotowywanych wówczas publikacji była dysertacja doktorska uczonego dotycząca stosunków polsko-tureckich. W kolejnych latach ukazały się m.in. artykuły: o szkołach w twierdzy stanisławowskiej w latach 1669–1773¹⁵; o Stanisławowie w roku 1676 r.¹⁶ i bibliofilsko wydana w rodzinnej drukarni książka o Ormianach w Stanisławowie¹⁷. Największa część artykułów dotyczyła jednak południowej i wschodniej polityki Jana III Sobieskiego¹⁸. Najważniejszym, przywoływanym do dziś opracowaniem jest opis wyprawy Jana III Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r.¹⁹ Śladem jego zainteresowań Mołdawią jest też m.in. tekst o pobycie sławnego Mołdawianina Mirona Costina w Polsce²⁰. Na powszechnym zjeździe historyków polskich w Wilnie w 1935 r. miał zgłosić referat pt.

¹¹ Zob. BPP akc. 6390/17 Listy od Haliny Korsak do C. Chowańca; BPP akc. 6373/6 Listy od Haliny Korsak do C. Chowańca; BPP akc. 6349/8 List Jadwigi z Michałowskich Kozłowskiej do C. Chowańca z 18 czerwca 1959.

¹² BPP akc. 6139/3 Wzmianki prasowe o śmierci C. Chowańca w prasie emigracyjnej.

¹³ C. Chowaniec, *Poglądy polityczne rokoszan wobec doktryn monarchomachów francuskich*, „Reformacja w Polsce” 1924, [druk 1925], R. 3.

¹⁴ BPP akc. 6370/1 C. Chowaniec, *Les idées politiques des confederes du rokosz de 1606 a 1607 et la doctrine des tyrannicides francais*.

¹⁵ C. Chowaniec, *Szkoły w twierdzy stanisławowskiej 1669–1773*, [w:] *Księga pamiątkowa I gimnazjum państwowego w Stanisławowie*, Stanisławów 1929.

¹⁶ C. Chowaniec, *Stanisławów w 1676 r.*, Stanisławów 1926.

¹⁷ C. Chowaniec, *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII w.*, Stanisławów 1928.

¹⁸ C. Chowaniec, *Z dziejów polityki Jana III-go na bliskim wschodzie, 1684–1686*, „Kwartalnik Historyczny” 1926, R. 40; C. Chowaniec, *Sobieski wobec Tatarszczyzny 1683–1685*, „Kwartalnik Historyczny” 1928, R. 42; C. Chowaniec, *Z dziejów powiedeńskiej polityki Jana III-go (Do genezy sprawy wschodniej)*, „Przegląd Współczesny” 1929, t. 8.

¹⁹ C. Chowaniec, *Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii 1686*, „Przegląd Historyczno-Wojсковy” 1932, t. 4.

²⁰ C. Chowaniec, *Miron Costin en Pologne. Contrybutions à l'année 1684–1685*, [w:] *Inchinare lui N. Iorga cu prilejul implinirii varstei de 60 de ani* [księga pamiątkowa w 60-lecie urodzin Mikołaja Jorgi], Cluj 1931.

*Ludwik XIV i polityka francuska Sobieskiego*²¹. Publikował też historyczne teksty w prasie Stanisławowa. Dotyczyły one dziejów Rzeczypospolitej w XVII wieku ze szczególnym uwzględnieniem dziejów rodzinnego miasta uczonego²².

W maszynopisie pozostał tekst artykułu Chowańca dotyczącego polityki dynastycznej: *Małżeństwo Portugalskie królewicza Jakuba 1685–1686*²³. Uczony zbierał też materiały m.in. do innych planów matrymonialnych dotyczących Jakuba Sobieskiego oraz cara Piotra Wielkiego (z Teresą Kunegundą Sobieską)²⁴. Poza etap zbierania materiałów i luźnych notatek nie wyszedł pisany w latach trzydziestych artykuł *Dwaj awanturnicy z czasów Jana III Mathieu de Brisacier i Marynis de Fleury*²⁵. Część z przygotowywanych wówczas tekstów miała wejść do zbioru studiów *Polska wobec Ligi Świętej 1684–96*²⁶.

Większość wymienionych wyżej publikacji przygotowywała grunt pod zasadnicze dzieła Chowańca dotyczące Rzeczypospolitej Obojga Narodów: *Ludwik XIV i francuska polityka Sobieskiego 1678/1688*; *Stosunki polsko-tureckie 1621–1634*; *Sobieski wobec sprawy wschodniej 1683–1688*; *Sobieski a Mołdawia 1683–1691*; *Polska a Francja (1500–1795)* oraz *Stanisławów. Dzieje pokuckiej fortecy 1662–1812*. Pracował też nad książką pt. *Ze studiów nad traktatem Grzymułtowskiego*. Chowaniec w swych pracach bardzo wysoko oceniał postać zwycięscy spod Wiednia. Przykładowo w jednej z nich „przeprowadza linię demarkacyjną między dwoma osobowościami” – Jana III Sobieskiego i jego żony. Stara się przekonać, że „U króla dominowała chęć sławy i – co przede wszystkim należy podkreślić – ciągła troska o dobro i interes Rzplitej”²⁷. Wymienione niedoszłe opracowania Chowańca o stosunkach polsko-francuskich całkowicie wpisywały się w rolę, jaką w zamierzeniach dyrektora Biblioteki miała pełnić ta placówka. Można przypuszczać, że brak zrealizowania tych planów naukowych Chowańca wynikał także z braków finansowych na kwerendy i działalność wydawniczą w latach trzydziestych²⁸. Przynajmniej część planowanych książek zamierzał publikować w Polsce. Przykładowo monografia o stosunkach polsko-tureckich w latach 1621–1634 miała wyjść w rodzinnej drukarni Chowańców w Stanisła-

²¹ Mimo ponagleń o przysłanie jego streszczenia od organizatorów nie nadesłał go na czas (akc. 5781/11 Korespondencja C. Chowańca z organizatorami kongresu). Spóźnianie się wynikało z cech charakteru Chowańca.

²² Np. C. Chowaniec, *Stanisław Potocki starosta halicki, 1660–1683*, „Kurier Stanisławowski” 1933, R. 46, nr 821 i *Stanisławów w r. 1683*, tamże.

²³ BPP akc. 6347/3 C. Chowaniec, *Małżeństwo Portugalskie królewicza Jakuba 1685–1686* – tekst i materiały do szkicu.

²⁴ BPP akc. 6370/7 C. Chowaniec, *Projekt małżeństwa cara Piotra Wielkiego z Teresą Kunegundą Sobieską* – materiały do szkicu; zob. też BPP akc. 6407/1–2.

²⁵ BPP akc. 6356/9 C. Chowaniec, *Dwaj awanturnicy z czasów Jana III Mathieu de Brisacier i marynis de Fleury* – materiały warsztatowe.

²⁶ BPP akc. 6028/5 List C. Chowańca do J. Wolińskiego (Warszawa) z 27 marca 1962.

²⁷ BPP akc. 6347/3 C. Chowaniec, *Małżeństwo Portugalskie królewicza Jakuba 1685–1686* – tekst.

²⁸ Por. M. Willaume, *Humaniści...*, s. 155, 159–161.

wowie, której był nadal współdziałowcem²⁹. Nie dotyczyło to przygotowywanej przez Chowańca edycji źródłowej *La mission de François de Callière en Polotne en 1674*, którą prawdopodobnie planował opublikować w Paryżu³⁰.

Niemniej pochłonięty szeroko pojętą aktywnością w Bibliotece uczonej coraz częściej zaniedbywał kontakty z historykami w kraju. Już w 1931 lub 1932 r. jego bliski kolega z seminarium Władysława Konopczyńskiego Józef Feldman pisał: „Odezwij się chociaż słowem poza życzeniami świątecznymi!...”³¹

Aktywność naukowa została w pierwszej połowie lat trzydziestych doceniona przez PAU, będącą wówczas naczelną niepaństwową instytucją w kraju. Chowaniec został współpracownikiem jej Komisji Historycznej i Komisji Historii Wojskowości³². Jak donoszono uczonemu, sekretarz generalny Akademii Stanisław Kutrzeba „zalecił Twoją kandydaturę w sposób tak gorący i pełen uznania, że miałbyś z pewnością dużą przyjemność słysząc to”³³.

Wyjazd utrudnił mu jednak kwerendy w polskich archiwach. Przykładowo uniemożliwił mu wykończenie tekstu *Twierdza lwowska za konfederacji barskiej*³⁴ przeznaczonego do „Studiów Lwowskich”. W ostatniej chwili udało mu się zamienić artykuł na edycję źródeł do dziejów Lwowa w zbiorach Biblioteki. Zdecydował się temat odłożyć do rozszerzenia i uzupełnienia (do czego nigdy nie doszło)³⁵. Nie doczekał się wydania także artykuł o Hieronimie Florianie Radziwille jako nieznanym pisarzu polskim z połowy XVIII wieku³⁶.

Pojawił się jednak znacznie poważniejszy problem. Zwlekaniem z dokończeniem prac o polityce zagranicznej Jana III Sobieskiego spowodowało zajęcie się tą tematyką przez Kazimierza Piwarskiego. Pierwotnie, zgodnie z umową między

²⁹ BPP akc. 6367/15 List T. Chowańca do C. Chowańca z 30 października 1936.

³⁰ BPP akc. 6355/4 C. Chowaniec, *La mission de François de Callière en Polotne en 1674* – materiały warsztatowe; W. Kret, *Dorobek naukowy...*, s. 8.

³¹ BPP akc. 6396/5 List J. Feldmana na jego odbite autorskiej *vergennes et la Pologne (1774–1787)*.

³² Do tej ostatniej Komisji jego kandydatura została zgłoszona w 1932 r. i zatwierdzona przez Wydział II Polskiej Akademii Umiejętności (PAU) w marcu 1935 r. (Archiwum Nauki PAN i PAU (dalej: AN) PAU WII-55 Kandydatura C. Chowańca na współpracownika Komisji; AN PAU WII-9 Protokół posiedzenia Wydziału II PAU z 25 marca 1935). Pod naciskiem komunistów został po 1947 r. skreślony ze składu Komisji Historii Wojskowości (AN, Kartoteka członków i współpracowników komisji PAU).

³³ BPP akc. 6396/10 List J. Feldmana do C. Chowańca z 23 marca 1934.

³⁴ Zob. BPP akc. 6412/3 *Forteca lwowska w pierwszych latach konfederacji barskiej 1768–1770* – brulion tekstu, materiały.

³⁵ BPP akc. 6367/5 Korespondencja w sprawie artykułu do księgi pamiątkowej 1931–1932; C. Chowaniec, *Z lwowskich autografów Biblioteki Polskiej w Paryżu*, [w:] „*Studia lwowskie*” wydane ku czci A. Czołowskiego, Lwów 1932.

³⁶ Chowaniec ukazał tego znanego okrutnika w nieco innym niż ówczesna historiografia światła. W oparciu o jego niewydane prace przekonywał m.in., że źródłem jego dziwactw i okrucieństwa była schizofrenia (BPP akc. 6355/1 C. Chowaniec, *Hieronim Florjan Radziwiłł (1715–1760) nieznanymi pisarzem polskim z połowy XVIII wieku* – tekst z poprawkami; por. H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Hieronim Florian*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 30, s. 185–188).

obu historykami, Kazimierz Piwarski miał badać jedynie politykę wewnętrzną Jana III Sobieskiego³⁷. Być może Piwarski, znając wady Chowańca, wychodził z założenia, że kustosz Biblioteki swych prac i tak nie skończy. Tymczasem w końcu lat trzydziestych bliscy zwracali Chowańcowi uwagę, że powinien jak najprędzej zrobić habilitację: „abyś to jak najprędzej skutecznie – dokąd Twoi protektorowie i sympatycy nie pójda w odstawkę, że obecnie tak się wszystko zmienia, a to może kolosalnie utrudnić Ci [ją]”³⁸. Być może ta presja i publikacje Piwarskiego sprawiły, że w przededniu II wojny światowej Chowaniec skończył, podzieloną na sześć rozdziałów, monografię o Stanisławowie. Przesunął w niej m.in. założenie miasta na 1661 r. i ustalił personalia osoby, od której imienia miasto wzięło nazwę³⁹. Wydawanie pracy szło prawdopodobnie dwutorowo. W 1938 r. były zaawansowane plany opublikowania przez Chowańca wspólnie z sekcją VI – Historii Fortyfikacji w Polsce w Zakładzie Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej – architektoniczno-inżyniersko-historycznej monografii twierdzy Stanisławów. Miała wyjść w ramach wydawanej przez Zakład serii „Architectura Militaris”. Prawdopodobnie planowano ją zamknąć w 4–5 arkuszach druku⁴⁰. Równocześnie Chowaniec planował druk całej pracy. Niestety, nakład opublikowanej wersji spłonął w kraju w trakcie działań wojennych. W 1940 r. Chowaniec bezpowrotnie stracił niemal całą prywatną naukową bibliotekę⁴¹.

Prace uczonego nad wymienionymi książkami dotyczącymi dziejów Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w. oraz relacjami polsko-francuskimi w zasadzie urwały się w czasie wojny⁴². Pozostały niewykończone rękopisy i maszynopisy dzieł, notatki i wypisy źródłowe. Zaskakuje, że mimo ocalenia materiałów warsztatowych do monografii o Stanisławowie nie odtworzył także zniszczonej książki⁴³.

W czasie wojny zebrane wiadomości o epoce Sobieskiego wykorzystywał w odczytach wygłoszonych do rodaków na forum „Żywego Dziennika” w Grenoble⁴⁴.

³⁷ BPP akc. 6396/10 List Józefa Feldmana do C. Chowańca z 29 listopada 1933.

³⁸ BPP akc. 6350/2 List [S. Chowaniec] do C. Chowańca, b.d. [2 kwietnia 1938?].

³⁹ BPP akc. 6368/1 C. Chowaniec, *Stanisławów 1662–1812 dzieje pokuckiej twierdzy* – materiały warsztatowe do rozdziału 1. *Narodziny miasta (1661–1672)*.

⁴⁰ BPP akc. 6363/13 Korespondencja Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej z C. Chowańcem z 1938.

⁴¹ Pojedyncze egzemplarze można znaleźć w spuściźnie uczonego. Po latach próbował uzyskać w RFN odszkodowanie za tę stratę.

⁴² Sporadycznie jedynie uzupełniał zebrane materiały (BPP akc. 6356/5 *Analiza tekstów turekich [o oblężeniu Kamieńca] przez p. Lucjana Bendę 3 III 1948*).

⁴³ Materiał do tej książki: BPP akc.: 6358/1–3; 6363/13; 6368/1–5; 6372/1–5 *Stanisławów 1662–1812 dzieje pokuckiej twierdzy*, w tym rozdziały II–VI masz. z poprawkami (niekompletny).

⁴⁴ Np. BPP akc. 6366/2 C. Chowaniec, *Karta z dziejów rumuńskiej polityki Sobieskiego (na marginesie listopadowej tragedii w Żilawie)* – tekst wygłoszony w ramach „Żywego Dziennika” w styczniu 1941; BPP akc. 6379/8 C. Chowaniec, *Sobieski wobec Krymu w latach 1683–1686*

Do omówionych wyżej zainteresowań wrócił na niewielką skalę po 1945 r. Współpracował z Władysławem Konopczyńskim w przygotowywaniu IV tomu traktatów międzynarodowych. Z przyczyn politycznych jego wydanie nie doszło jednak do skutku⁴⁵.

W 1956 r., ponaglany z Londynu, wykończył i oddał do druku w „Tekach Historycznych” artykuł pod tytułem *Sprawa Solonicka z 1596 r. (Przyczynek do genezy problemu kozackiego Rzplitej)*⁴⁶. Ostatnim opublikowanym naukowym echem zainteresowań kustosa Biblioteki w tym kierunku był rozdział *Polska w drugiej połowie XVII wieku*, w tomie 1. dzieła *Polska i jej dorobek dziejowy w ciągu tysiąca lat istnienia. Zarys i encyklopedia spraw polskich*⁴⁷. Na etapie luźnych notatek pozostawił zamówioną u niego jesienią 1957 r. broszurę o ugodzie hadziackiej z 1658 r.⁴⁸ Być może na rezygnacji z opracowania tego zagadnienia zaważyło zajęcie się tą problematyką przez Stanisława Kościalkowskiego⁴⁹. Trzeba zaznaczyć, że, wobec propagandy komunistów, obiektywne opisanie na emigracji ugody hadziackiej w trzystulecie jej zawarcia miało znaczenie polityczne.

Ostatnim echem zainteresowań XVII w. był planowany w latach sześćdziesiątych referat o wschodniej polityce Jana III Sobieskiego⁵⁰.

W latach czterdziestych i pięćdziesiątych częściowym nawiązaniem do omówionych wyżej zagadnień w dorobku Chowańca była Polska i inne kraje między Bałtykiem i Morzem Czarnym jako problem geopolityczny dziejów Europy oraz syntetyczne ujęcia problematyki granic i roli Morza Bałtyckiego i Czarnego w historii Rzeczypospolitej. Miał na ten temat wystąpienia już na forum „Żywego Dziennika”. Jego referaty po 1944 r. w omawianym zakresie nawiązywały do tematyki przedwojennych wykładów Centrum Studiów Polskich przy Bibliotece Polskiej w Paryżu, których miał okazję słuchać, i publikacji książkowej

---

(*ustęp z dziejów polskiej polityki czarnomorskiej*) – referat wygłoszony w 1942 r. zapewne na forum „Żywego Dziennika”.

⁴⁵ Najszerzej losy Akademii i jej wydawnictw po II wojnie światowej opisał Piotr Hübner, *Sila przeciw rozumowi... Losy Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1939–1989*, Kraków 1994, s. 12–255.

⁴⁶ BPP akc. 6374/9 C. Chowaniec, *Sprawa Solonicka z 1596 r. (Przyczynek do genezy problemu kozackiego Rzplitej)* – materiały, wersje tekstu, korekta, korespondencja, zob. „Teki Historyczne” 1955 [druk 1956], t. 7, s. 77–86.

⁴⁷ *Polska w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] *Polska i jej dorobek dziejowy w ciągu tysiąca lat istnienia. Zarys i encyklopedia spraw polskich*, red. H. Paszkiewicz, Londyn 1956, t. 1.

⁴⁸ BPP akc. 6374/5 List Działu Spraw Zagranicznych Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego do K. Morawskiego z 9 czerwca 1958 i notatki C. Chowańca do planowanego opracowania.

⁴⁹ Por. A. Mękar ski, *Historycy na uchodźstwie wobec krytyki idei jagiellońskiej w historiografii krajowej*, [w:] *Klio Polska. Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej po II wojnie światowej*, red. A. Wierzbicki, Warszawa 2008, t. 3, s. 63–64.

⁵⁰ Zob. m.in. BPP akc. 6377/10 C. Chowaniec, *La Politique de Jean III après la Campagne de Vienne Contribution à l'histoire de la genèse de la question d'Orient*, masz, b.d. [1928 lub 1929, poprawki lata sześćdziesiąte XX w.].

La Pologne et la Baltique, otwierającej serię wydawniczą Biblioteki poświęconą problemom politycznym współczesnej Polski⁵¹. Opisując syntetycznie ojczyznę i inne kraje między Bałtykiem i Morzem Czarnym jako problem geopolityczny dziejów Europy oraz problematykę granic i roli Morza Bałtyckiego i Czarnego w historii Rzeczypospolitej, Chowaniec w szerokim stopniu uwzględniał powojenną sytuację Polski.

Zainteresowania te stanowiły punkt wyjścia do dwóch nienapisanych monografii: *Problemy geopolityczne i terytorjalne Polski historycznej*⁵² i *Polska i inne kraje między Bałtykiem i Morzem Czarnym jako problem geopolityczny dziejów Europy*⁵³. W odróżnieniu od wyżej wymienionych książki te pozostały jedynie w sferze planów przedkładanych przez uczonego zwierzchnikom. Rezultaty badań w tym zakresie przedstawił m.in. w opublikowanym w „Tekach Historycznych” referacie na IX międzynarodowym kongresie historycznym w Paryżu w 1950 r.⁵⁴ Chowaniec wygłosił również na wspomniane tematy szereg wykładów, m.in. w Wyższym Studium Polskim przy Bibliotece Polskiej⁵⁵, w Sekcji Polskiej Centrum Studiów Słowiańskich Uniwersytetu Katolickiego w Paryżu i w Szkole Nauk Politycznych i Społecznych⁵⁶. Na ich treść poważny wpływ wywarła ówczesna sytuacja polityczna. Nad chłodną analizą historyka górował patriota chcący swymi wykładami umocnić i podnieść na duchu słuchaczy oraz przekonać do obrony wschodnich przedwojennych granic Polski.

Po 1945 r. Chowaniec znacznie więcej uwagi niż przed 1940 r. poświęcił dziejom polskiej emigracji. Badania w tym kierunku ułatwiła mu praca nad katalogiem rękopisów Biblioteki. Już w 1936 r. przedstawił na łamach *Polskiego słownika biograficznego* sylwetkę emigracyjnego architekta Alberta Bitnera⁵⁷. Poza biogramami przygotował przed wojną znacznie większą pracę. Miał mieć referat o początkach Biblioteki na planowanej na jesień 1939 r., imponującej roz-

⁵¹ M. Willaume, *Humaniści...*, s. 153.

⁵² BPP akc. 6386/3 Sprawozdanie Komisji Naukowo-Odczytowej schroniska w Grenoble za 13 lipca 1941 – 18 stycznia 1942.

⁵³ BPP akc. 6349/27 C. Chowaniec, *Informacja o pracy* b.d. [1950].

⁵⁴ BPP akc. 6350/3 Życiorysy i plany naukowe C. Chowańca; „Teki Historyczne” 1950, t. 4, s. 116–126.

⁵⁵ Powstało na czas wojny w 1945 r. na mocy porozumienia delegata Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, delegata PAU (i dyrektora BPP w jednej osobie) z prezesem Polskiej Y.M.C.A. we Francji.

⁵⁶ Np. BPP akc. 6353/6 C. Chowaniec, *La Pologne probléomes géopolitiques dans l'histoire de l'Europe* [wykład kursowy na forum Sekcji Polskiej w Uniwersytecie Katolickim]; BPP akc. 6361/1 C. Chowaniec, *Czy Polska jest pod okupacją?*, Odczyt w Szkole Nauk Politycznych 19 stycznia 1953.

⁵⁷ BPP akc. 5933/13 korespondencja C. Chowańca z *Polskim słownikiem biograficznym* dotycząca opracowania biogramu emigracyjnego architekta Alberta Bitnera (1845–1902), tekst i materiały do biogramu. W kartotece autorów *Słownika* przechowywanej w AN nie udało się odnaleźć nazwiska Chowańca. Być może pośrednio wynika to z połączenia powojennej politycznej postawy Chowańca z preją komunistów wobec *Słownika*.

miarami polsko-francuskiej konferencji historyków, mającej uświetnić obchody 100-lecia założenia Biblioteki. „Jej celem byłoby wytyczenie programu badawczego, który mieli realizować zarówno polscy, jak i francuscy uczeni. [...] Konferencja ta miała zapoczątkować stałe spotkania wypełniające luki w obydwu historiografiach”⁵⁸.

W obliczu wojny do konferencji nie doszło. Poza okolicznościowym odczytem przygotowany tekst stał się podstawą około 90-stronicowej monografii⁵⁹. Jej wydaniu przeszkodziła wojna, następnie trudy odbudowy Biblioteki. Mimo kilku prób autora jej obszerniejsza wersja pozostała do dziś w maszynopisie⁶⁰. Informacje wówczas zebrane Chowaniec wykorzystywał często w historycznych tekstach i referatach popularyzujących dzieje Biblioteki Polskiej w Paryżu wśród polskich emigrantów. Najważniejsze z nich to opublikowane w kilku wersjach odczyty o podstawach ideowych Biblioteki i działalności Karola Sienkiewicza⁶¹.

Cele utylitarne miała publikacja *Sprawa Biblioteki Polskiej w Paryżu u schyłku XIX wieku* wydana w 1958 r. Chowaniec ukazał w niej szczegółowo okoliczności przejścia opieki nad Biblioteką Polską w Paryżu przez Akademię Umiejętności⁶². Monografia miała wesprzeć Towarzystwo w okresie, gdy komuniści próbowali na drodze sądowej przejąć kontrolę nad tą ważną placówką niepodległościowej emigracji. Mimo zawansowanych przygotowań nie doszło do planowanej publikacji wersji francuskiej tej książki. Uznano bowiem, że zbyt wiele faktów w niej zawartych mogłoby zostać tendencyjnie wykorzystanych przez komunistycznych prawników w toku procesu i towarzyszącej mu kampanii propagandowej⁶³.

Warto w tym miejscu wspomnieć też o kilku naukowych referatach Chowańca o zbiorach Biblioteki ogłoszonych na forum Towarzystwa Historyczno-Literackiego. Dotyczyły one dokumentów polskich z XVI w. oraz materiałów malarza i litografa Horacego Verneta (1789–1863)⁶⁴.

⁵⁸ M. Willaume, *Humaniści...*, s. 177.

⁵⁹ BPP akc. 6444/6 C. Chowaniec, *Jak powstała Biblioteka Polska w Paryżu (dzieje aktu fundacyjnego 1838 r.)*, Paryż 1939, [k. 38 + 14 (przypisy) + 38 (aneksy)].

⁶⁰ BPP akc. 6866/2 C. Chowaniec, *Karta z dziejów Wielkiej Emigracji Założenie Biblioteki Polskiej w Paryżu* – masz. pracy z poprawkami.

⁶¹ C. Chowaniec, *Podstawy ideowe Biblioteki Polskiej*, „Syrena. Dodatek Literacko-Naukowy” z 21 lipca 1956, nr 28; C. Chowaniec, *Karol Sienkiewicz i jego dzieło*, „Syrena. Dodatek Literacko-Naukowy” z 29 listopada 1958, nr 55. Oba teksty wyszły też jako osobne broszury w wersji polskiej i francuskiej. Warto też wspomnieć m.in. o wydanym pod koniec życia odczycie Chowańca, *Biblioteka Polska w Paryżu – pomnik naszego tysiąclecia*, Paryż 1966.

⁶² C. Chowaniec, *Sprawa Biblioteki Polskiej w Paryżu u schyłku XIX wieku* (71 ss.) wydana w 1958 r. w serii zeszytów THL (nr 5). Ta publikacja była zapewne rozwinięciem referatu ogłoszonego na forum Komisji Historycznej THL (5 stycznia 1952).

⁶³ M.in. BPP akc. 5680/10 C. Chowaniec, *L’Affaire de la Bibliothèque Polonaise vers la fin du XIXe siècle. (Historique de l’Acte du 18. IX. 1891)* – masz. z poprawkami; tamże, Uwagi do tej pracy Charlesa Sévestre’a.

⁶⁴ M.in. BPP akc. 5983/20 C. Chowaniec, *Hora[ce] Vernet dans les collections de la Société Historique et Littéraire*, wygłoszony 4 lipca 1960 na posiedzeniu administracyjnym THL.

W listopadzie 1953 r. wygłosił na forum Towarzystwa referat o stanie badań nad dziejami Wielkiej Emigracji. Wskazywał m.in. na zagadnienia, którymi powinni zająć się uczeni: dorobek wydawniczy, demografia, biografistyka, organizacje emigracyjne, idee i ruchy polityczne, nauka, sztuki piękne, publicystyka, dziennikarstwo, bibliofilstwo, bibliotekoznawstwo, stosunki kulturalne z Zachodem, obyczaje, muzealnictwo i kolekcjonerstwo. Pragnął, by badania w tym zakresie dały podstawę do syntetycznego ujęcia dziejów Wielkiej Emigracji. Miała być ona końcowym etapem, prowadzonych wówczas głównie przez Chowańca, badań w tym zakresie w ramach Towarzystwa. Uczony słusznie wskazywał, że emigracja stała często wówczas wobec podobnych problemów jak 120 lat wcześniej. Uważał także, że „Historyk, który przeszedł emigrację, lepiej te czasy zrozumie i lepiej je psychologicznie odczuje, jak taki, który na emigracji nie był [...] konjunktura [!] taka może się nie powtórzyć i okazja przejście bezpowrotnie”⁶⁵. Pomijał milczeniem zagrożenie brakiem odpowiedniego dystansu do badanych zagadnień.

Założył w ramach Towarzystwa Ośrodek Badań nad Dziejami Wielkiej Emigracji. Był być może inicjatorem, a na pewno redaktorem periodyku „Prace i Materiały do Historii Wielkiej Emigracji”. Pierwszy, ponadosiemdziesięciostronicowy zeszyt miał nosić podtytuł: *Problematyka – stan badań i źródeł – uwagi programowe*. Mimo zbierania w latach pięćdziesiątych materiałów do tek redakcyjnych kolejnych sześciu zeszytów wydawnictwo nie ukazało się⁶⁶.

Częściowo zastąpił je, redagowany społecznie przez Chowańca, „Dodatek Literacko-Naukowy” do emigracyjnego pisma „Syrena”⁶⁷. Ukazywał się on od lutego 1954 do marca 1959 r. Sam Chowaniec zamieścił na tych łamach ponad 80 tekstów. Znaczną ich część stanowiły prace historyczne m.in. o niedoszłym słowniku biograficznym planowanym na emigracji, o pierwszym pomniku Adama Mickiewicza, o początkach emigracji polskiej w Ameryce Północnej, o relacjach powstańców listopadowych i Wielkiej Emigracji z Węgrami w 1831 r., o związkach Algierii z Wielką Emigracją, o oficerach kwatermistrzostwa 1830 r. na emigracji, o prelekcjach Juliana Klaczki o Mickiewiczu w 1858 r. Na tych łamach Chowaniec przedstawił również szereg sylwetek XIX-wiecznych emigrantów, np. inżyniera Aleksandra Zakrzewskiego, wynalazcy Jana Józefa Baranowskiego czy historyka Ludwika Jastrzębskiego. Rzecz jasna, teksty historyczne o emigracji wydawał także poza „Syreną”. Przykładem opis początków pobytu Adama

⁶⁵ BPP akc. 5999/18 C. Chowaniec, *Zainteresowania się [!] dziejami i epoką Wielkiej Emigracji* – konspekt do wystąpienia.

⁶⁶ BPP akc. 5999/18–22 „Prace i Materiały do historii Wielkiej Emigracji”, teki redakcyjne zeszytów 1–7.

⁶⁷ BPP FN 14617 [!] Notatka Chowańca o historii „Dodatku Literacko-Naukowego Syrena”, masz. [!] b.d. [po 1962]; szeroko na jego temat: R. Stobiecki, *Między przeszłością i terażniejszością. Idea emigracji na łamach „Dodatku Literacko-Naukowego” paryskiej „Syreny” 1954–1959*, „Acta Universitatis Lodzianis” 1998, t. 63. Chowaniec publikował także w „Dodatku” i w samej „Syrenie” teksty niehistoryczne.

Mickiewicza w Paryżu opublikowany w Londynie w księdze zbiorowej poświęconej wieszczowi w stulecie śmierci⁶⁸.

Chowaniec uważał redagowany przez siebie „Dodatek” do „Syreny” za naukowy periodyk historyczny i bezskutecznie zabiegał, by był traktowany na emigracji jako pismo naukowe⁶⁹. Po fuzji „Syreny” z „Orłem Białym” uczony wycofał się z redagowania „Dodatku”. Próby jego wznowienia w innej formie nie udały się⁷⁰.

Powiodło się natomiast Chowańcowi utrzymanie działalności Ośrodka Badań nad Dziejami Wielkiej Emigracji. Od czasu jego powołania 28 listopada 1953 r. był bodaj najczęstszym prelegentem na posiedzeniach Ośrodka.

Nie był to przypadek. Główną formą prezentowania rezultatów swych badań powojennych przez Chowańca były dziesiątki referatów wygłaszanych najczęściej na forum Towarzystwa lub sekcji polskiej Centrum Studiów Słowiańskich Uniwersytetu Katolickiego. Postaciami, którym Chowaniec poświęcił najwięcej uwagi, byli Adam Czartoryski i Joachim Lelewel⁷¹. Nie dziwi to, zważywszy na ich rolę w dziejach Wielkiej Emigracji. Z innych zagadnień można przykładowo wymienić analizę miejsca idei legalizmu w dziejach emigracji, stosunek polskiej emigracji do katolicyzmu w XIX w., znaczenie w dziejach emigracji Stanisława Leszczyńskiego czy roli Tadeusza Kościuszki w powstaniu broszury *Czy Polacy mogą się wybić na niepodległość*⁷².

Powyższe publikacje i wystąpienia stanowiły w większości przygotowanie do planowanej przez Chowańca dużej syntezy dziejów Wielkiej Emigracji 1832–1870. Jak pisał: „jest moim obowiązkiem zostawić w formie dużej monografii moje studia nad tym okresem, który dzisiaj [wobec działań cenzury w PRL – przypis T.S.] może ulec zupełnemu zapomnieniu względni[e] zniekształceniu”⁷³. Praca ta nie wyszła jednak poza przyczynki, konspekt i bruliony fragmentów pierwszej wersji tekstu⁷⁴. Te ambitne plany zdecydował się bowiem odłożyć na później. Skupił się na dwóch innych książkach. W ostatnich czterech latach życia większy nacisk położył na monografię zatytułowaną *Adam Czartoryski, Wielka Emigracja i Węglarstwo Międzynarodowe w latach 1832–1835*. Autor

⁶⁸ C. Chowaniec, *Pierwsze kroki pielgrzyma*, [w:] *Adam Mickiewicz 1855–1955*, Londyn 1958, s. 55–65.

⁶⁹ BPP akc. 6312/1 List C. Chowańca do M. Kukiela z 21 sierpnia 1958; por. „Teki Historyczne” (Londyn) 1954, t. 6, nr 3–4, s. 217.

⁷⁰ BPP FN 14617 [!] Notatka C. Chowańca o historii „Dodatku Literacko-Naukowego”, masz [!] b.d. [po 1962].

⁷¹ Np. BPP akc. 6356/2 *Książę Adam Czartoryski wobec kraju i emigracji (w świetle jego przemówień publicznych w latach 1837/61)*, referat wygłoszony na posiedzeniu THL 5 czerwca 1961; BPP akc. 6311/1 C. Chowaniec, *Joachim Lelewel w latach Emigracji 1831–1861 (próba charakterystyki)*, odczyt 3 maja 1962.

⁷² M.in. BPP akc. 6347/4 C. Chowaniec, *Czy Polacy wybić się mogą na niepodległość (karta emigracyjna z życia Kościuszki)*, tekst wygłoszony 29 listopada 1959 r. na forum THL.

⁷³ BPP akc. 6028/5 List C. Chowańca do J. Wolińskiego (Warszawa) z 27 marca 1962.

⁷⁴ M.in. BPP akc. 6323/7 Materiały warsztatowe C. Chowańca do rozdziału IV syntezy o emigracji, 1958, b.d.

wiązał z tym dziełem spore nadzieje. Jak pisał, „na marginesie mojego czasu, który jest bardzo wypełniony, posuwam powoli pracę na temat emigracji Adama Czartoryskiego i międzynarodowego Węglarstwa w latach 1832–35, która to praca po swym ukazaniu się wzbudzi pewną sensację i niepokój”⁷⁵ (zapewne ze względu na analogie z działalnością agenturalną agend ZSRR na zachodzie Europy). W celu jasnego przedstawienia zagadnienia autor podzielił roboczą wersję około 200-stronicowej monografii na dwanaście rozdziałów. Nie kryjąc swej sympatii dla Adama Czartoryskiego, przedstawił w niej wszechstronnie rolę, jaką w genezie tego aktu i wydarzeń mu towarzyszących odegrało węglarstwo i Rosja carska. Częściowo rezultaty swych badań przedstawił w kilku referatach, np. w grudniu 1965 r. na kongresie Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres. Żółtaczka, która przykuła go do łóżka, pozwoliła mu, tuż przed zgonem, sfinalizować mocno skróconą formę tego dzieła. Ukazało się ono w 1968 r. jako 34-stronicowy artykuł w londyńskich „Tekach Historycznych”.

Znacznie mniej zaawansowane były plany wydania syntezy dziejów emigracji. Miała obejmować okres od 1031 r. (wyjazd z Polski Mieszka II) do czasów, jak to nazwał, „Wielkiej Emigracji Wolności i Protestu” (1946–1967). Według Chowańca była to druga wielka emigracja w dziejach narodu polskiego⁷⁶. Książkę planował wydać w Orbis/London/Limited. Nie dane mu było zrealizować tych planów. Ostatecznie jej skrót w postaci rozdziału pt. *Rola emigracji w dziejach Polski* wysłał, pół roku przed śmiercią, wydawcom 2. tomu dzieła *Polska – Jej Dorobek Dziejowy – Zarys i Encyklopedia Spraw Polskich*⁷⁷. Niestety do wydania tego tomu nie doszło.

Chowaniec był autorem co najmniej 26 haseł dotyczących polskiej emigracji do niewydanej *Podręcznej encyklopedii powszechnej* redagowanej przez Stanisława Lama⁷⁸.

Już kilka lat przed śmiercią, widząc ruinę swych kolejnych zamierzeń naukowych, postanowił wydać wybór wcześniejszych referatów i publikacji w książce pt. *Z dziejów Wielkiej Emigracji – problemy i sylwetki*. Mimo tego i innych planów⁷⁹ dyrektora Biblioteki Polskiej w Paryżu niemal wszystkie odczyty pozostały w maszynopisie.

W tej sytuacji swoistym podsumowaniem poglądów Chowańca na dzieje Polaków w XIX wieku stał się ponad 50-stronicowy artykuł po francusku *Kwe-*

⁷⁵ BPP akc. 6016/2 Pismo C. Chowańca do A. Ryszkiewicza (Instytut Sztuki PAN) z 24 lipca 1967.

⁷⁶ BPP akc. 6323/6 Tablica chronologiczna dziejów emigracji polskiej XI–XX wieku, b.d. [1967 lub 1968].

⁷⁷ BPP akc. 6030/3 List C. Chowańca do J. Olechnowicza z 10 sierpnia 1967.

⁷⁸ BPP akc. 5917/2 szkice haseł autorstwa C. Chowańca do projektowanej encyklopedii powszechnej.

⁷⁹ Przykładem referaty wygłoszone w Uniwersytecie Katolickim z okazji Tysiąclecia Państwa Polskiego, które planowano wydać w Księgarni Polskiej (BPP akc. 6077 Pismo THL do Dyrektora Księgarni Polskiej z 13 czerwca 1966).

stia polska 1796–1921 (historia, czynniki, problemy) zamieszczony w obszernym dziele *Europa w XIX i XX wieku. Problemy i interpretacje historyczne* wydanym we Włoszech w 1967 r. Kilkaset lub tysiąc osobno oprawnych odbitek Chowaniać dostał do rąk niemal w przeddzień śmierci⁸⁰.

Będąc emigrantem politycznym, nie krył w swych pracach emocjonalnego stosunku do dziewiętnastowiecznej emigracji. Przykładowo pisał: „Krępowiecki wystąpił ze skandalicznym przemówieniem, które było wielkim atakiem na przeszłość polską”, „w obozie demokratycznym również znaleźli się ludzie pełni poświęcenia, którym labirynty i zaułki kombinacji międzynarodowych rewolucji i prowokacyjnej infiltracji nie zaciemniły rozeznania istotnego interesu sprawy narodowej”⁸¹. Niektóre z jego referatów pośrednio nawiązywały do bieżących wydarzeń politycznych w XX w.⁸²

Związane z omówionymi wyżej zagadnieniami historycznymi były badania Chowaniać nad dziejami polskiej kartografii od XVI do XIX w. Jako kierownik Ośrodka Studiów Kartograficznych Towarzystwa Historyczno-Literackiego zajmował się nią szczególnie w latach 1947–1954⁸³. Zaledwie niewielką część swych badań skończył i wydał drukiem po polsku, francusku i angielsku. Opisał m.in. wszechstronnie kartę Europy Środkowo-Wschodniej z 1507 r. w rzymskim wydaniu *Geografii* Ptolemeusza⁸⁴. Zajmował się znaną ośmioarkusową mapą XVII-wiecznej Ukrainy z około 1650 r. i młodością jej autora Guillaume le Vaseur de Beauplana⁸⁵, Joachimem Lelewelem jako twórcą polskiej kartografii historycznej oraz *Kartą Dawnej Polski* autorstwa generała Wojciecha Chrzanowskiego⁸⁶. Prace te stanowiły w zamyśle Chowaniać zaczątki dwóch monografii:

⁸⁰ C. Chowaniać, *La Question Polonaise 1796–1921 (historique, facteurs, problèmes)...*, [w:] *L'Europe du XIXe et du XXe siècle. (1914-aujourd'hui). Problèmes et interprétations historiques*, com. De Direct. Max Beloff i in., vol. 7, Milan 1967, s. 179–231; Warto też odnotować zachowaną w spuściźnie korektę ponad 40-stronicowego artykułu po francusku *La Pologne les etats Baltiques et l'Europe*.

⁸¹ Oba cytaty z: C. Chowaniać, *Druga banicja Księcia Adama (Do genezy Aktu Poitierskiego z 1834 r.)*, „Teki Historyczne” 1966–1968, t. XV, s. 152, 168.

⁸² Przykładem wygłoszony 29 listopada 1952 r. referat na forum THL: *Idea legalizmu w dziejach Emigracji (1792–1863)*.

⁸³ Szeroko jego badania w tym zakresie opisał, wyolbrzymiając dorobek Chowaniać, jego współpracownik: Wojciech Kret, *Dorobek naukowy...*

⁸⁴ C. Chowaniać, *The first geographical map of Bernard Wapowski*, „Imago Mundi” 1955, t. 12, s. 59–64.

⁸⁵ C. Chowaniać, *Les origines de la carte de l'Ukraine dessinée par Guillaume Le Vaseur de Beauplan*, „Revue internationale d'histoire militaire” (Paris) 1951–1952, [druk] 1954, t. 3, nr 12, s. 546–562. Tom ten zresztą Chowaniać współredagował (BPP akc. 5909/5 Korespondencja C. Chowaniać z M. Kukielem, m.in. w sprawie opracowania i redakcji wydawnictwa „Revue internationale d'histoire militaire”, t. 3, por. R. Stobiecki, *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.*, Poznań 2005, s. 74 przypis 55).

⁸⁶ BPP akc. 6366 /5 C. Chowaniać, „*Karta Dawnej Polski*” gen. Chrzanowskiego – jako czyn polityczny i dzieło naukowe Wielkiej Emigracji, wykład wygłoszony na posiedzeniu THL 4 maja 1950.

o roli francuskich uczonych w kartograficznym przedstawianiu Polski i krajów Europy Wschodniej w XVII i XVIII w. oraz o dziejach polskiej kartografii na emigracji w latach 1832–1870⁸⁷.

Nie był to bynajmniej koniec ambitnych planów Chowańca. Zachowały się też notatki do planowanej syntezy dziejów kartografii wojskowej (co najmniej do 1863 r.)⁸⁸. Wcześniej, w 1951 r., kustosz Biblioteki przedstawił na forum Towarzystwa i Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres program wydania bibliografii kartografii polskiej od XVI w. do 1939 r. Na przeszkodzie ukończeniu szeroko zakrojonych prac nad jej pierwszym tomem, dotyczącym XVI–XVIII w., stało m.in. podjęcie badań nad katalogiem map i atlasów polskich przez Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk⁸⁹. Prace nad tomem *Bibliografii* były m.in. związane z poszukiwaniem środków na utrzymanie Biblioteki.

Oddzielną serię prac Chowańca stanowią różnorodne teksty z pogranicza historii i historii sztuki. Warto wymienić np. artykuł o nieznanym portrecie Juliusza Słowackiego⁹⁰ czy referaty o okolicznościach powstania i wydania najbardziej znanej karykatury politycznej I rozbioru Polski (Moreau le Jeune). Nieprzypadkowo w opublikowanej przez Ossolineum *Encyklopedii wiedzy o książce* powierzono mu napisanie obszernego hasła o ilustratorstwie polskim za granicą od XVI do XX w.⁹¹ Do tego nurtu zainteresowań Chowańca trzeba też zaliczyć przedwojenną rekonstrukcję twierdzy Stanisławów w pierwszej fazie jej istnienia⁹² oraz bogaty materiał ilustracyjny towarzyszący w spuściźnie dyrektora Biblioteki niedokończonym rękopisom jego monografii.

Nie wyczerpuje to opisu naukowej działalności Chowańca. Rezultatem mniej istotnych kierunków badań kustosza Biblioteki był m.in. dwukrotnie wydany szkic o dziejach I dywizji Grenadierów, w której szeregach walczył w czasie wojny⁹³, referaty o utworzeniu uniwersytetu w Krakowie⁹⁴ czy o powstaniu styczniowym⁹⁵.

⁸⁷ M.in. BPP akc. 6350/3 Notatka o badaniach kartograficznych C. Chowańca.

⁸⁸ BPP akc. 5950/1 Notatki C. Chowańca do planowanej syntezy dziejów kartografii wojskowej.

⁸⁹ BPP akc. 6120/3 Kopia listu Chowańca do Karola Buczka z 20 marca 1967.

⁹⁰ [C. Chowańc], P. Czech, *Nieznaný portret Słowackiego*, „Syrena. Dodatek Literacko-Naukowy” z 25 lutego 1956, nr 23.

⁹¹ *Ilustratorstwo polskie za granicą* [XVI w. – 1965] do *Encyklopedii wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer i in., Wrocław 1971, kolumny [!] 980–990. Druk planowany był na 1966 r. (m.in. BPP akc. 6317/1 Korespondencja z Wydawnictwem, tekst hasła, materiały warsztatowe do niego).

⁹² Zdeponował ją w muzeum miasta Stanisławowa (BPP akc. 6363/13 List C. Chowańca do O. Sosnowskiego z 17 lutego 1938).

⁹³ M.in. C. Chowańc, *I-sza Dywizja Grenadierów w walce maj – czerwiec 1940*, Paryż 1948.

⁹⁴ M.in. BPP akc. 6357/4 C. Chowańc, *Sześćset lat temu. Założenie Akademii Krakowskiej przez Kazimierza Wielkiego*, odczyt wygłoszony na posiedzeniu THL 2 maja 1964; BPP akc. 6357/4 *La fondation de l'Université de Cracovie en 1364*, referat na konferencję organizowaną przez Uniwersytet Katolicki w Paryżu 18 maja 1965.

⁹⁵ BPP akc.: 6386/16 i 6460/24 *Noc 22 stycznia 1963*, odczyt (są też inne wersje tytułu tego tekstu).

Poza temat niniejszego artykułu wychodzą popularne teksty historyczne wygłaszane przez uczonego na falach Radia Wolna Europa⁹⁶ oraz autorstwo i współautorstwo około 50 wystaw historycznych. Nie udało się potwierdzić autorstwa przypisywanego Chowańcowi obszernego (540 kart), opatrzonego bibliografią dzieła w języku francuskim *Kościuszko Le drame de la Pologne de 1750 à 1815 par Semper Idem*, Genève 1943⁹⁷. Ogółem po śmierci dyrektora Biblioteki szacowano jego naukowy dorobek na około 75 opublikowanych artykułów (nie licząc publikacji po angielsku)⁹⁸.

Po II wojnie światowej o kierunku badań tego gorącego patrioty i o bazie źródłowej jego opracowań zdecydowała sytuacja polityczna Polski. Jego teksty naukowe i popularnonaukowe w tym okresie są przepojone patriotyzmem. Można czasem odnieść wrażenie, że przy omawianiu niektórych zagadnień wpływało to na interpretację faktów. Inna sprawa, że nie mógł już, jak przed wojną, sprowadzać na znaczną skalę kopii dokumentów z kraju.

Wadą, która w decydujący sposób zaważyła na dorobku historycznym Chowańca, była nieumiejętność wytrwania do końca w powziętym zamiarze badawczym⁹⁹ połączona z brakiem realistycznego podejścia do czasu, który mógł i chciał poświęcić na sprawy naukowe. Nieszczęśliwie zbiegło się to z różnorodnością zainteresowań uczonego. Przytłaczająca większość jego prac historycznych albo nie została dokończona, albo pozostała jedynie w rękopisie oraz w pamięci słuchaczy jego licznych wykładów¹⁰⁰. Utrudnia to dziś bardzo poważnie ocenę jego dorobku naukowego. Do czasu wojny punktem wyjścia nieukończonych prac były kwerendy zarówno w archiwach krajowych, jak i zagranicznych. Po 1945 r. kluczowe miejsce zajmują zbiory Biblioteki, których był wybitnym znawcą. Pośrednio o wartości jego nieukończonych tekstów świadczy też fakt, że wydane przez niego artykuły do dziś są dość często cytowane w literaturze przedmiotu. O niewiejsiu jego nieukończonych prac do obiegu naukowego zdecydowały przede wszystkim względy polityczne (cenzura PRL). Z upływem lat doszły do tego: nikła wiedza nowego pokolenia uczonych o nieukończonych tekstach Chowańca, postęp badań w dziedzinach, którymi się zajmował, oraz (do niedawna) nierówny stopień opracowania jego spuścizny.

⁹⁶ M.in. BPP akc. 6085/10 C. Chowaniec, *Boże Narodzenie w życiu Tadeusza Kościuszki*, art. popularny do audycji nt. Bożego Narodzenia przesłany do Radia Wolna Europa 14 grudnia 1967.

⁹⁷ BPP akc. 5791/1–2 *Kościuszko Le drame de la Pologne de 1750 à 1815 par Semper Idem*, Genève 1943, masz. Zob. też poprzedni przypis.

⁹⁸ BPP akc. 6446/2 *Prace Czesława Chowańca*, b.d. [1968–1971].

⁹⁹ Wykańczanie nie dawało mu bowiem takiej radości jak tworzenie i odkrywanie przeszłości. Pisał, że nadawanie ostatecznej wersji pracy „dla historyka jest bardzo nudne i wiele zajmujące czasu” (BPP akc. 6374/9 kopia listu C. Chowańca do M. Danielewiczowej z 8 sierpnia 1955).

¹⁰⁰ Ich częściowy wykaz znajduje się w „Rocznikach Towarzystwa Historyczno-Literackiego” i Biuletynie „Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres”.

Tomasz Skrzyński

CZESŁAW CHOWANIEC AS A HISTORIAN
(IN THE LIGHT OF ARCHIVES FROM THE POLISH LIBRARY IN PARIS)

Summary

Czesław Piotr Chowaniec (1899–1968) was the director of the Polish Library in Paris and the secretary general of the Polish Historical-Literary Society. He was a student of Władysław Konopczyński, under whose supervision he received his doctorate at Jagiellonian University. His doctoral thesis examined Polish-Turkish relations. From 1931, he was employed at the Polish Library in Paris, but he continued cooperating with Polish institutions, particularly the Polish Academy of Letters. After the Second World War, he worked as a lecturer at the Catholic University in Paris and the Polish Émigré University. Additionally, he served as the co-editor of the London based periodical *Teki Historyczne*. Between 1925–1939, he began work on seven monographs that were mostly devoted to the Polish-French and Polish-Turkish relations, but most of them remain unfinished. The 1939 edition of a book on the city of Stanisławów was destroyed by fire. Of the five projects devoted to Polish emigration, only two were completed: on the beginnings of the Polish Library in Paris and its taking over by the Polish Academy of Letters.

Chowaniec also worked on the history of cartography and prepared several texts in this field. Barely 75–80 of his texts were published in Polish, French or English, while most of his books remain unfinished or in manuscript form.